

VOKIEČIŲ KALBOS ŽODŽIO PRADŽIOS PRIEBALSIŲ JUNGINIAI IR AFRIKATŲ FONOLOGINĖS INTERPRETACIJOS PROBLEMA (lyginant su lietuvių kalba)

VIDA ZITA KAROSIENĖ

Tirdami giminiškas ir negiminiškas įvairios struktūros kalbas, kalbininkai nustatė tam tikras bendras žodžio garsinės sandaros tendencijas, pvz.: sonoriškumo didėjimą žodžio šaknies centro kryptimi, paprastesnių priebalsių junginių didesnę dažnumą, lyginant su sudėtingesniais, didesnę išskaidomų priebalsių junginių (turinčių bendrą vidurinį narį) dažnumą, lyginant su neišskaidomais junginiais ir t. t. Tačiau kalbos labai dažnai skiriasi savo fonemų inventoriais ir ypač fonotaktikos ypatybėmis. Žodžius ir skiemenis kalbose sudaro ne atsitiktine tvarka susigrupavusios fonemos, o reguliarios jų kombinacijos; fonemų jungimosi galimybės kiekvienoje kalboje yra ribotos ir kiekvienai kalbai kitos. Todėl fonemų junginių struktūra yra labai reikšminga kalbos charakteristika, o priebalsių junginių struktūros nagrinėjimas turi ypač didelę aiškinamąją galią [Girdenis, 1981, p. 88]. Priebalsių grupės žodyje atlieka delimitatyvinę funkciją, jų tyrimas leidžia nustatyti fonologinio skiemens ribas, išaiškinti fonemų klases bei jų funkcijas; priebalsių junginių struktūra galima remtis, sprendžiant sintagminės fonemų identifikacijos problemas. Fonotaktinė informacija turi ne tik teorinę, bet ir praktinę reikšmę – ypač mokant užsienio kalbų. Yra manoma, kad sunkiau būna išmokyti kalbą, kurioje galimos dviejų, trijų arba net keturių priebalsių grupės. Daug sunkumų besimokantiems užsienio kalbas kelia neįprastos, gimtojoje kalboje neįvairios priebalsių kombinacijos. Išmokyti taisyklingo jų tarimo būna dažnai tiek pat sunku, kaip ir išmokyti visiškai naujos artikuliacijos [Pilch, 1964, p. 3]. Kalbos fonotaktikos ypatybėmis gali ir turėtų remtis korektyvinės fonetikos kurso metodika.

Paprastai priebalsių junginių struktūros tyrinėjimas pradedamas nuo eksplozinių, t. y. skiemens pradžios grupių. Ypač svarbi tokiam nagrinėjimui yra žodžio pradžia, kuri kartu yra ir skiemens pradžia. Žodžio pradžia – stabilesnė negu žodžio galas, ją mažiau veikia įvairūs fonetiniai faktoriai, dėl kurių ji galėtų kisti. Be to, žodžio pradžios skiemenys turi daugiausiai informacijos ir komunikacijos procese [Rūke-Draviņa, 1970, p. 429].

Pirmas išsamesnis darbas, nagrinėjantis vokiečių kalbos fonotaktiką, priklauso P. Mence-ratui [Menzerath, 1954]. Jo tyrinėjimo rezultatais iki šiol remiasi kai kurie autoriai [Erben, 1967; Grosse, 1970; Meinhold, Stock, 1980]. Diachroniškai vokiečių kalbos priebalsių junginius aprašė L. Zinderis ir T. Strojėva [Зиндер, Строева, 1965], O. Verneris [Werner, 1974, p. 41–75]. Iš naujesniųjų darbų, skirtų vokiečių kalbos žodžio garsinei sandarai, autorių minėtini H. Zeileris [Seiler, 1970, p. 414–428], G. Heikė [Heike, 1972], M. Filip [Philipp, 1974], V. U. Wurcelis [Wurzel, 1970]. Svarbią reikšmę tipologinei kalbų charakteristikai turi ir kai kurie lyginamieji tyrinėjimai [Klötzer, 1953, p. 102–108; Esser, 1960, p. 68–78]. Visi šie darbai skirtingi ne tik savo tikslais, metodika, bet ir konkrečiais pateikiamais faktais, iliustruojančiais vokiečių kalbos priebalsių fonotaktiką. Vieni autoriai nagrinėja tik centrinis kalbos sistemos elementus, kiti jų neškiria nuo periferinių, įvairiai interpretuoja vokiečių kalbos afrikatų fonologinę sudėtį. Todėl įvairiuose darbuose randami skirtingi priebalsių junginiai; skiriasi jų skaičius, struktūra ir fonemų jungimasi ribojančios taisyklės.

Vokiečių ir lietuvių kalbų fonotaktikos ypatybės nėra lygintos. Todėl čia keliamas tikslas – sinchroniniu aspektu aprašyti vokiečių ir lietuvių kalbų pradinių priebalsių junginių sistemų panašumus bei skirtumus ir šių sistemų fonotaktinės struktūros dėsningumus, taip pat palyginti abiejų kalbų pradinių priebalsių junginių dažnumą žodyne.

Prieš pradėdant lyginimą, neišvengiamai reikia sustoti prie vokiečių kalbos priebalsinių fonemų inventoriaus, nes fonemų inventoriaus nustatymas yra pirmoji būtina bet kokių fonologinių tyrinėjimų prielaida [Adamus, 1967, p. 88], o lingvistinėje literatūroje šiuo klausimu vieningos nuomonės nėra. Svarbiausias ginčijamas klausimas yra vokiečių kalbos afrikatų / c / ir / pf / fonologinės sudėties problema.

Suformulavęs fonemų inventoriaus nustatymo taisykles, N. Trubeckojus [Трубецкой, 1960, p. 79] pateikė ir pirmąją vokiečių kalbos priebalsinių fonemų sistemą, į kurią įeina afrikatos, t. y. jos interpretuojamos kaip monofonemos, o ne bifonemos. Tačiau N. Morcinecas [Morciniec, 1958, p. 49–61], nuosekliai pritaikęs savąsias monofoneminio vertinimo taisykles afrikatoms, remdamasis komutacija, parodė, kad iš esmės galimas bifoneminis vokiečių afrikatų vertinimas. Tokios nuomonės šalininkų yra ir daugiau, žr. [Adamus, 1967; Ungeheuer, 1969, p. 39; Grosse, 1970, p. 802; Meinhold, Stock, 1980, p. 181]. Bet požiūris, kad vokiečių kalbos afrikatos laikytinos fonemų junginiu, o ne monofonema, pasidaro abejotinas, kai tik paliečiami sintagminiai priebalsinių fonemų santykiai. Išskaidę afrikatas / c / ir / pf /, gauname vokiečių kalbos žodžio pradžiai nebūdingus priebalsių junginius / t / + / s / ir / p / + / f /, kurių struktūros negalima paaiškinti, neprieštaraujant šiaip gana darnioms šios kalbos žodžio pradžios priebalsių junginių taisyklėms¹. Dėl to vokiečių afrikatas kaip monofonemas traktuoja V. U. Vurcelis [Wurzel, 1970, p. 204–208]. Kad bifoneminis afrikatų vertinimas labai griaua vokiečių žodžio pradžios priebalsių distribuciją ir kad tai galėtų būti rimtu monofoneminio vertinimo argumentu, pripažįsta ir G. Meinholdas bei E. Štokas [Meinhold, Stock, 1980, p. 184]. Tokį požiūrį paremia ir kitų Europos kalbų priebalsių junginių struktūros tyrinėjimai [Girdenis, 1981, p. 88–92].

Vadovaujantis hipoteze (kurią toliau bus mėginama patvirtinti arba paneigti, remiantis šio tyrimo rezultatais), kad vokiečių kalbos afrikatos – ne fonemų junginys, o monofonema, pradiniai vokiečių priebalsių junginiai buvo išrinkti iš žodyno „Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache“, Bd. 1–6 (Berlin, 1978). Kaip pagalbine medžiaga pasinaudota ir darbas „Wörterbuch der deutschen Aussprache“ (Leipzig, 1964), Siebs „Deutsche Aussprache“ (Berlin, 1969). Kalbiniu vienetu, kurio rėmuose nagrinėjami priebalsių junginiai, buvo pasirinktas žodis. Pradiniais junginiais laikomos žodžio pradžios priebalsių grupės iki pirmojo žodžio balsio.

¹ Plačiau dėl reguliariausių santykių principo svarbos ir fonemų junginių prieštarūgų taisyklių žr. [Girdenis, 1981, p. 53].

Iš viso buvo rastos ir išanalizuotos 15 575 pradinės priebalsių grupės. Dalis pradinių junginių toliau nebuvo tiriama. Šiam skaičiui (1,5% visų junginių) priklauso periferiniai vokiečių kalbos junginiai: grupės, vartojamos tik skolintoje leksikoje arba taminiuose žodžiuose, kurių struktūra prieštarauja bendrinės vokiečių kalbos priebalsinių fonemų jungimosi galimybėms. Visiškai neatsižvelgta ir į junginius, patsitaikančius tik tikriniuose daiktavardžiuose, jaustukuose ir garsažodžiuose.

Vokiečių pradinių priebalsių junginių lyginimui su lietuvių kalbos žodžio pradžios junginiais panaudoti M. Strimaitienės [1974, p. 61 – 71; 1976] pateikti duomenys².

Eliminavus periferines grupes, vokiečių kalbos paprastųjų žodžių ir darinių pradžioje lieka 28 priebalsių junginiai. Lietuvių kalboje čia randami 48 junginiai. Abiejų kalbų pradiniai priebalsių junginiai susideda iš dviejų arba trijų priebalsių, keturnarių ar stambesnių už jas priebalsių grupių žodžio pradžioje neturi nei vokiečių, nei lietuvių kalba.

Dvinariai junginiai. 94,6% visų pradinių priebalsių junginių vokiečių kalboje sudaro dviejų priebalsių junginiai. Vokiečių kalbos žodžio pradžioje vartojami šie dvinariai: /bl/, /br/, /cv/, /dr/, /fl/, /fr/, /gl/, /gn/, /gr/, /kl/, /kn/, /kr/, /kv/, /pl/, /pr/, /pf/, /pfr/, /šl/, /šm/, /šn/, /šp/, /šr/, /št/, /šv/, /tr/: *blind* [blint] „aklas“, *Brust* [brust] „krūtinė“, *zwei* [cvæ] „du“, *Druck* [druk] „slėgimas“, *flach* [flax] „plokščias“, *Freund* [frʊənt] „draugas“, *Glocke* [ˈglɔkə] „varpas“, *Gnade* [ˈɡnaːdə] „malonė“, *groß* [ɡroːs] „didelis“, *klug* [kluːk] „išmintingas“, *knieen* [ˈkniːən] „klūpėti“, *Krieg* [kriːk] „karas“, *Quelle* [ˈkvɛlə] „šaltinis“, *Platz* [plats] „vieta“, *prüfen* [ˈpɾyːfən] „tikrinti“, *Pflicht* [pflɪçt] „pareiga“, *pfropfen* [pfrɔpʃən] „užkimšti“, *schlecht* [ʃlɛçt] „blogas“, *schmal* [ʃmaːl] „siauras“, *Schnee* [ʃneː] „sniegas“, *spielen* [ˈʃpiːlən] „žaisti“, *schreiben* [ˈʃrɛɪbən] „rašyti“, *Stern* [ʃtɛrn] „žvaigždė“, *schwer* [ʃveːr] „sunkus“, *treiben* [ˈtrɛɪbən] „varyti“.

Lietuvių kalbos žodžių pradžioje randami tokie dviejų priebalsių junginiai: /bj/, /bl/, /br/, /dr/, /dv/, /gl/, /gn/, /gr/, /gv/, /kl/, /km/, /kn/, /kr/, /kv/, /pj/, /pl/, /pr/, /sk/, /sl/, /sm/, /sn/, /sp/, /sr/, /st/, /sv/, /šl/, /šm/, /šn/, /šp/, /šr/, /št/, /šv/, /tr/, /tv/, /zl/, /zm/, /zv/, /zl/, /zm/, /zn/, /žv/: *bjaurūs*, *blaškýti*, *brangenybė*, *drióksėti*, *dvāsininkas*, *gludėti*, *gniáužti*, *graibýti*, *gvazdikas*, *kliúti*, *kmýnas*, *kniáukti*, *kramtýti*, *kvietýs*, *pjātuvas*, *plasnóti*, *pradalgė*, *skiauté*, *slapūkas*, *smagūs*, *snāpas*, *spālis*, *sriúbčioti*, *stabdýti*, *svajōnė*, *šlamėti*, *šmaikštūs*, *šnióčkšti*, *špagà*, *šrātas*, *štīš*, *švarūs*, *trāiškyti*, *tvankūs*, *zliaúkti*, *zmėkti*, *zvaksóti*, *žlūgtas*, *žmogūs*, *žnābyti*, *žvalgýti*.

Iš 1 ir 2 lentelių matyti, kad žodžio pradžios dvinarių priebalsių junginių sistemos vokiečių ir lietuvių kalbose turi kai kurių skirtumų. 1. Visų pirma, jos skiriasi junginiais, kuriuose yra viena kuriai nors tiriamai kalbai svetimų fonemų. Vokie-

² Kai kurie nedideli duomenų patikslinimai ir tų patikslinimų priežastys aiškinamos toliau.

1 lentelė. Dviejų priebalsių junginių dažnumas ir junginių narių produktyvumas vokiečių kalboje (skaitmenys reiškia santykinį vartojamo junginio dažnumą procentais)

C ₁ ↓ C ₂ →	/l/	/r/	/m/	/n/	/v/	/p/	/t/	Junginių skaičius
/b/	3,97	5,99	—	—	—	—	—	2
/d/	—	3,10	—	—	—	—	—	1
/g/	3,14	6,52	—	0,20	—	—	—	3
/p/	2,11	6,15	—	—	—	—	—	2
/t/	—	5,29	—	—	—	—	—	1
/k/	3,87	5,63	—	1,77	1,83	—	—	4
/f/	5,30	6,43	—	—	—	—	—	2
/š/	4,11	1,45	1,79	2,57	3,73	5,09	11,39	7
/c/	—	—	—	—	2,35	—	—	1
/pf/	0,76	0,07	—	—	—	—	—	2
Junginių skaičius	7	9	1	3	3	1	1	

2 lentelė. Dviejų priebalsių junginių narių produktyvumas lietuvių kalboje³

C ₁ ↓ C ₂ →	/l/	/r/	/m/	/n/	/v/	/j/	/p/	/t/	/k/	Junginių skaičius
/b/	+	+	—	—	—	+	—	—	—	3
/d/	—	+	—	—	+	—	—	—	—	2
/g/	+	+	—	+	+	—	—	—	—	4
/p/	+	+	—	—	—	+	—	—	—	3
/t/	—	+	—	—	+	—	—	—	—	2
/k/	+	+	+	+	+	—	—	—	—	5
/s/	+	+	+	+	+	—	+	+	+	8
/š/	+	+	+	+	+	—	+	+	—	7
/z/	+	—	+	—	+	—	—	—	—	3
/ž/	+	—	+	+	+	—	—	—	—	4
Junginių skaičius	8	8	5	5	8	2	2	2	1	

³ Atrodo, M. Strimaitienė [1974, p. 68; 1976, p. 43] lentelėse netiksliai nurodo, kad lietuvių bendrinėje kalboje esąs junginys /šk/: savuose bendriniuose žodžiuose to junginio nepavyko aptikti, tad jis vargu ar būdingas centrinei lietuvių bendrinės kalbos sistemai. Todėl reikia manyti, kad /š/ sudaro ne aštuonis, o septynis junginius, o /k/ kaip antrasis junginio narys vartojamas ne dviejuose, o viename junginyje. Apie lietuvių kalbos dvinarių dažnumą žodyne žr. [Strimaitienė, 1976, p. 211–212].

čių kalboje nėra junginių su /ž/, o lietuvių kalboje – su /c/, /f/, /pf/. 2. Vokiečių kalba neturi junginių, kurių pirmasis komponentas yra /s/ ir /z/, kadangi šios vokiečių fonemos tokioje pozicijoje apskritai nevartojamos. XI amžiuje vokiečių aukštaičių kalbos junginį /sk/ pakeitė fonema /š/, nuo XIII amžiaus fonemą /s/ žodžio pradžioje pakeitė /š/ prieš /m/, /n/, /l/, /v/, o vėliau – ir prieš /p/, /t/ [Meinhold, Stock, 1980, p. 158–159]. Apie XIII amžiaus vidurį vietoj vokiečių fonemos /s/ žodžio pradžioje ir viduryje prieš balsį pradeda vartoti /z/. Ši XIII amžiuje atsiradusi fonema ir dabar turi tokią pačią ribotą distribuciją ir niekuomet nebūna žodžio pradžios priebalsių junginyje [Grosse, 1969, p. 806]. Lietuvių priebalsių junginiai su /z/ taip pat nėra dažni, ir dėl labai mažo dažnumo jie galėtų būti laikomi periferiniais junginiais [Strimaitienė, 1976, p. 43]. Todėl šis skirtumas nėra esminis.

3. Nevartojami vokiečių kalboje junginiai, kurių antrasis komponentas yra /j/. Šito priežastis – vokiečių /j/ ribota distribucija: ta fonema pasitaiko tik prieš balsį žodžio pradžioje [Grosse, 1969, p. 793]. Bet ir lietuvių kalboje tėra tik du junginiai su antruoju nariu /j/, nes ši fonema čia jungiasi vien su lūpiniais sprogstamaisiais /b/ ir /p/. 4. Nėra vokiečių kalboje lietuvių /gv/, /km/, /dv/, /tv/ atitikmenų. Lietuvių /gv/ ir /km/ dažnumas taip pat mažas, o buvęs vokiečių junginys /dv/ vidurinės vokiečių aukštaičių kalbos periode virto /tv/. Vėliau fonemą /t/ prieš /v/ pakeitė /c/ [Эндер, Строева, 1965, p. 133; p. 165]. Iš čia – vokiečių junginys /cv/.

Peržvelgus abiejų kalbų dvinarius junginius, galima matyti, kad jų nariams būdinga tam tikra išsidėstymo tvarka. Kaip jau įprasta, pažymėję išorinį junginio narį C_1 , o priebalsį, einantį prieš balsį, – C_2 , gausime, kad vokiečių kalboje tik C_1 būna /b/, /d/, /g/, /k/, /c/, /pf/ ir /f/, /š/; tik C_2 pozicijoje vartojami /l/, /r/, /m/, /n/, /v/; du priebalsiai – /p/, /t/ – būna ir C_1 , ir C_2 . Panašiai yra ir lietuvių kalboje: tik C_1 čia būna /b/, /d/, /g/, /s/, /š/, /z/, /ž/, tik C_2 – /l/, /r/, /m/, /n/, /v/, /j/, o /p/, /t/, /k/ vartojami ir kaip C_1 , ir kaip C_2 . Vadinasi, pirmaisiais dvinario priebalsių junginio nariais gali būti arba sprogstamieji⁴, arba pučiamieji. Sonantai pirmaisiais junginio dėmenimis nevartojami nei vienoje, nei kitoje kalboje. Tačiau antraisiais nariais ir vokiečių, ir lietuvių kalboje dažniausiai būna būtent jie: vokiečių sonantai yra 23 junginių (iš 25 dvinarių) sudėtyje, lietuvių – 36 junginiuose (iš 41). Sprogstamieji, nors ir vartojami C_2 pozicijoje, nėra produktyvūs. Antraisiais junginio nariais abiejose kalbose niekuomet nevartojami pučiamieji priebalsiai. Tiek vokiečių, tiek lietuvių kalboje jie užima tik pirmąją dviejų priebalsių junginio poziciją (C_1). Priešingame poliuje yra sonantai, kurie užima tik antrąją poziciją (C_2). Šis dėsningumas neleidžia vokiečių kalbos afrikatų /c/ ir /pf/ laikyti fonemų junginiais /t/ + /s/, /p/ + /f/, nes, suskaidžius afrikatas, pučiamieji atsидuria jų klasei nebūdingoje antrojoje dvinario priebal-

⁴ Sprogstamųjų poklasiai priskiriamos ir afrikatos /c/, /pf/. Žr. [Эндер, Строева, 1965, p. 154].

sių junginio pozicijoje. Tik afrikatų skaidymas „sukurtų“ naują, šiaip vokiečių kalboje nevartojamą priebalsių junginio tipą, – vadinasi, griautų šios kalbos priebalsių junginių dėsnis. Dėl tos pačios priežasties dabar atsikoma ir lietuvių kalbos afrikatų bifoneminės interpretacijos (plg. [Šimkūnaitė, 1965, p. 5; Girdenis, 1971, p. 28; 1981, p. 55; 1981a, p. 16–17]).

I ir 2 lentelės rodo, kad vokiečių ir lietuvių kalbų žodžio pradžioje nesijungia: a) to paties poklasio priebalsiai (pučiamieji su pučiamaisiais, sprogstamieji su sprogstamaisiais, sonantai su sonantais), b) sprogstamieji su pučiamaisiais kaip antraisiais junginio nariais, c) sonantai kaip pirmieji junginio nariai su pučiamaisiais ir sprogstamaisiais, d) pučiamieji su skardžiais sprogstamaisiais. Abiejose kalbose (t. y. jų centrinėse sistemose) nėra ir tokių teoriškai lyg ir galimų priebalsių junginių: a) /d/, /t/+ /l/, /m/, /n/, b) /b/, /p/+ /m/, /n/, /v/, c) /š/+ /k/, d) /g/ + /m/.

Dažniausias vokiečių kalbos dvinaris yra /št/, sudarantis 11,4% visų šios kalbos pradinių junginių. Dažniausias lietuvių kalbos dvinaris /pr/ sudaro 11,1% visų lietuvių pradinių priebalsių junginių. Rečiausias junginys – vokiečių kalbos /pfr/ (0,07% visų pradinių junginių), lietuvių kalbos – /zl/ (0,05% visų žodžio pradžios junginių).

Dažniausias pirmasis vokiečių kalbos junginių narys yra /š/ (31,9% visų dvinarių junginių), lietuvių kalbos – /s/ (23,4% visų dvinarių). Dažniausiai vartojamas antrasis junginio narys abiejose kalbose yra /r/: vokiečių kalboje jis sudaro 42,9%, lietuvių kalboje – 30,7% visų dvinarių junginių.

Pagal dažnumą vokiečių ir lietuvių žodžio pradžios dviejų priebalsių junginiai žodyne pasiskirstę taip: a) sprogstamasis + sonantas (vokiečių kalboje šio tipo junginiai sudaro 55,8%, lietuvių kalboje – 58,9% visų dvinarių junginių), b) pučiamasis + sonantas (vokiečių – 26,8%, lietuvių – 20,3% visų dvinarių), c) pučiamasis + sprogstamasis (vokiečių – 17,4%, lietuvių – 14,9%).

Suskirsčius visus junginius į keturis dažnumo intervalus (0–25%, 25–50%, 50–75%, 75–100%), galima išryškinti pačius dažniausius junginius. Į 0–50% (ir ypač 0–25%) dažnumo intervalą patenka patys dažniausieji junginiai, sudarantys junginių sistemos branduolį [Strimaitienė, 1981, p. 85]. Įdomu, kad junginių sistemos branduoliui ir vokiečių, ir lietuvių kalboje priklauso po 8 junginius (vokiečių /št/, /gr/, /fr/, /pr/, /br/, /kr/, /fl/, /tr/, lietuvių – /pr/, /sk/, /tr/, /gr/, /pl/, /kr/, /kl/, /st/). Pusė tų junginių abiejose kalbose sutampa: /gr/, /pr/, /kr/, /tr/.

Taigi, jeigu nekreipsime dėmesio į smulkmenas, galime daryti išvadą, jog abiejų kalbų žodžio pradžios dvinarių priebalsių junginių sistemos iš esmės nesisikiria. Pažymėję sprogstamuosius priebalsius T, pučiamuosius S, o sonantus R, matome, kad abiejose kalbose įmanomi tik TR-, SR-, ST- tipo dvinariai. Bendrųjų struktūros taisyklių leidžiamus, bet nerealizuotus junginius reikia laikyti sistemose

spragomis, arba tuščiaisiais langeliais [Girdenis, 1981, p. 93], kuriuos užpildyti dažnai padeda skoliniai, tarminiai žodžiai, garsažodžiai, vardai bei pavardės. Ir vokiečių, ir lietuvių kalboje dvinarių junginių sistemoje vyrauja TR – tipas, kuriam priklauso didesnė pusė abiejų kalbų pradinių dvinarių.

Trinariai junginiai. Vokiečių ir lietuvių kalbų žodžio pradžios trinarių priebalsių junginių sistemos yra daug skurdesnės už dvinarių junginių sistemas. Vokiečių kalba turi tik 3 trijų priebalsių junginius: /šp/, /špr/, /štr/ ir jie sudaro 5,4% visų pradinių junginių: *Splitter* [ʃplitər] „atskala“, *sprechen* [ʃprɛçən] „kalbėti“, *Strich* [štrɪç] „brūkšnys“.

Lietuvių kalbos trijų priebalsių junginiai /skl/, /skr/, /skv/, /spj/, /spr/, /str/, /stv/ sudaro 4,8 % visų pradinių junginių: *sklāstis*, *skrābalas*, *skvarbūs*, *spjauti*, *strōgti*, *strėpas*, *stvērti*.

Vokiečių kalboje išoriniu junginio nariu C₁ būna tik /š/, viduriniu juo C₂ – /p/, /t/, o betarpiškai prieš balsį, C₃ pozicijoje, eina tik /l/ ir /r/; lietuvių kalboje C₁ – /s/, C₂ – /p/, /t/, /k/, C₃ – /l/, /r/, /v/, /j/.

3 lentelė. Trijų priebalsių junginių dažnumas (%) ir junginių narių produktyvumas vokiečių kalboje

C ₁	C ₂	C ₃		Junginių skaičius
		/l/	/r/	
/š/	/p/	0,10	1,38	2
	/t/	–	3,90	1
Junginių skaičius		1	2	

4 lentelė. Trijų priebalsių junginių narių produktyvumas lietuvių kalboje⁵

C ₁	C ₂	C ₃				Junginių skaičius
		/l/	/r/	/v/	/j/	
/s/	/p/	–	+	–	+	2
	/t/	–	+	+	–	2
	/k/	+	+	+	–	3
Junginių skaičius		1	3	2	1	

Abiejų kalbų trinarius junginius sudaro kai kurios dvinarės grupės iš dusliųjų sprogstamųjų ir sonantų, prijungus jas prie pučiamojo: vokiečių /š/, lietuvių /s/. Galima sakyti, kad tai yra kai kurių dvinarių grupių iš pučiamųjų ir dusliųjų sprogstamųjų junginiai su sonantais. Vadinasi, tiek vokiečių, tiek lietuvių kalbos pradinius trinarius galima išskaidyti į 2 dvinarius junginius, jau egzistuojančius tos kalbos žodžio pradžios dviejų priebalsių junginių inventoriuje. Todėl trijų priebalsių jungimasi riboja tos pačios taisyklės, kurios neleidžia sudaryti tam tikro tipo dvinario junginio. Įdomu tai, kad tokie dvinariai visuomet turi tą patį bendrą narį, t. y. C₁ C₂ C₃- suskyla į C₁ C₂- ir C₂ C₃-. Skiriamasis trijų priebalsių junginio

⁵ Apie lietuvių trinarių dažnumą žodyne žr. [Strimaitienė, 1976, p. 211–212].

bruožas yra tas, kad betarpiškai prieš balsį abiejose kalbose gali būti tik sonantas. Kaip jau žinome, prieš sonantą ir vienos, ir kitos kalbos dvinariame junginyje vartojami arba pučiamieji, arba sprogstamieji. Tačiau, skaidant trinarį junginį, šioje C_1 pozicijoje esantys priebalsiai turi eiti ir antraisiais dvinario junginio nariais, t. y. užimti C_2 vietą. Todėl šiai priebalsių grupei gali priklausyti tik sprogstamieji, nes pučiamieji šioje dvinario pozicijoje nevartojami. Tuomet vokiečių kalbos trinario viduriniuotu nariu lieka tik /p/ arba /t/, lietuvių kalboje – /p/, /t/, /k/. Dviejų priebalsių junginių analizė parodė, kad vokiečių kalboje yra tokios dvinarių poros, turinčios bendrą narį /p/ ir /t/: /šp/:/pl/, /šp/ : /pr/, /št/ /tr/. Vadinasi, trinariams junginiams čia panaudojamos visos galimos kombinacijos. Lietuvių kalboje yra šios dvinarės poros, kurių bendras narys – /p/, /t/, /k/ : /sp/ : /pl/, /sp/ : /pr/, /sp/ : /pj/, /st/ : /tr/, /st/ /tv/, /sk/ : /kl/, /sk/ /kr/, /sk/ : /km/, /sk/ : /kn/, /sk/ /kv/, /šp/ : /pl/, /šp/ /pr/, /šp/ : /pj/, /št/ : /tr/, /št/ /tv/⁶. Bet trinarių junginių /spl/, /skm/, /skn/, /špl/, /špr/, /špj/, /štr/, /štv/ bendrinėje kalboje nėra. Tai teoriškai galimi, tačiau kol kas praktiškai nerealizuoti trinariai lietuvių kalbos priebalsių junginiai (jeigu neskaitysime skolinių, tarmybių, tikrinių daiktavardžių ir pan.). Bet, kadangi paskutiniuotu trinario junginio nariu nevartojami nosiniai sonantai /m/ ir /n/, galimų trinarių junginių sąrašas sumažintinas dar dviem junginiais: /skm/, /skn/.

Dažniausias trinaris vokiečių kalboje yra /štr/. Jis sudaro 3,9% visų pradinių junginių. Dažniausias lietuvių kalbos trinaris /skr/ sudaro 1,4% visų pradinių junginių.

Dažniausias trinarių sonantas, kaip ir dvinariuose junginiuose, yra abiejų kalbų /r/: vokiečių kalboje – 5,3%, lietuvių – 3,7% visų pradinių junginių. Dažniausias trinario sprogstamasis vokiečių kalboje yra /t/, lietuvių kalboje – /k/: atitinkamai 3,9% ir 2,3% visų pradinių junginių.

Pagal dažnumą žodyne abiejų kalbų trinariai junginiai beveik visi (išskyrus vokiečių /štr/) patenka į paskutinįjį (75–100%) dažnumo intervalą ir kartu su šio intervalo dvinariais priklauso retiesiems junginiams.

Vėl pažymėję sprogstamuosius T, o sonantus R, matome, kad trijų priebalsių junginių struktūra abiejose kalbose yra visiškai vienoda: vokiečių ir lietuvių kalbų pradinių trinarių struktūriniai ryšiai yra STR- tipo. Šie junginiai patvirtina taisyklę, pagal kurią trijų priebalsių grupė gali egzistuoti tik tada, kai egzistuoja atitinkami dvinariai; kitaip tariant, STR- tipo junginio buvimas implikuoja atitinkamą ST- ir TR- junginių buvimą [Girdenis, 1981, p. 77].

Jeigu vokiečių afrikatas laikytume fonemų junginiais, o ne monofonemomis, iš trinarių junginių /pfr/, /pfl/ ir /tsv/ gautume tokias potencialias dvinarių poras:

⁶ Čia pateikiamų lietuvių kalbos dvinarių porų skaičius mažesnis, negu nurodo M. Strimaitienė [1976, p. 47], kadangi dėl 3 išnašoje minėtos priežasties neįtrauktas dvinaris /šk/ ir atitinkamai poros /šk/ : /kl/, /šk/ : /km/, /šk/ : /kr/, /šk/ : /kn/, /šk/ : /kv/.

/pf/:/fr/, /pf/:/fl/, /ts/:/sv/. Nors dvinariai /fr/, /fl/ ir egzistuoja dviejų priebalsių junginių sistemoje, junginio /sv/ (žr. 1 lentelė, p. 42) neskolinta vokiečių leksika neturi nuo XIII amžiaus (netgi ir skolinių, prasidedančių junginiu /sv/, vokiečių kalboje tėra tik 4 žodžiai). Tai būtų dar vienas svarus argumentas monofoneminio vokiečių afrikatų interpretavimo naudai.

Išvados. Sugretinus vokiečių ir lietuvių kalbų žodžio pradžios priebalsių junginius, išryškėja tam tikri abiemis kalboms bendri dalykai.

1. Vokiečių ir lietuvių kalbų žodžio pradžios priebalsių junginių narių skaičius neprašoka 3 priebalsių.

2. Dvinariai junginiai žodyne yra daug dažnesni negu trinariai: vokiečių dvinariai sudaro 94,6%, lietuvių kalbos – 95,3% visų pradinių priebalsių junginių.

3. Didėjant priebalsių skaičiui junginyje, kiekvienoje pozicijoje vartojamų fonemų skaičius mažėja: dvinariams junginiams sudaryti vokiečių kalba panaudoja 15 priebalsių, lietuvių kalba – 16; o trinaruose vartojamos tik 5 vokiečių ir 8 lietuvių fonemos.

4. Abiejų kalbų priebalsių junginiai derinami pagal balso stygų darbą: greta nevartojami skardieji ir duslieji trankieji priebalsiai.

5. Duslieji priebalsiai vartojami dažniau negu skardieji. Kai junginys yra ST-tipo, antruoju junginio nariu abiejose kalbose išimtinai būna tik duslieji sprogstamieji; skardieji sprogstamieji neįeina ir į trinario junginio sudėtį.

6. Sprogstamieji priebalsiai turi laisvesnę distribuciją negu pučiamieji ir sonantai: pučiamieji gali būti tik pirmuoju, o sonantai – tik paskutiniuoju junginio nariu.

7. Sklandieji sonantai vartojami dažniau negu nosiniai: abiejose kalbose /m/, /n/ nevartojami trinaruose.

8. Vokiečių ir lietuvių kalbų pradiniai priebalsių junginiai yra tik ST-, SR-, TR- ir STR-tipo. Dažniausiai vartojami junginiai iš sprogstamojo ir sonanto. Šiam TR-tipui priklauso didesnė abiejų kalbų pradinių junginių pusė.

9. Vokiečių kalbos pradinių priebalsių junginių struktūriniai santykiai reikalauja vokiečių afrikatas /c/ ir /pf/ laikyti ne fonemų junginiais, o monofonemomis.

KONSONANTENVERBINDUNGEN IM ANLAUT DES DEUTSCHEN UND DAS PROBLEM DER PHONOLOGISCHEN WERTUNG DER AFFRIKATEN (im Vergleich mit dem Litauischen)

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel werden die Systeme der Konsonantenverbindungen im Anlaut des Deutschen und Litauischen synchronisch beschrieben und verglichen, indem die peripheren Konsonantengruppen vernachlässigt werden. Unter Berücksichtigung der Untersuchungsergebnisse wird der Versuch unternommen, das Problem der phonologischen Wertung der deutschen Affrikaten zu lösen.

Die Analyse zeigt, daß die Konsonantenverbindungen im Anlaut beider Sprachen die Strukturtypen ST-, SR-, TR- und STR- aufweisen. Damit treten die Frikative nur als erste und die Sonorlaute nur als letzte Glieder einer Konsonantengruppe auf. Die dreigliedrigen Konsonantenverbindungen folgen der Regel, nach der eine dreigliedrige Konsonantengruppe erst dann vorhanden ist, wenn die entsprechenden zweigliedrigen Konsonantenverbindungen existieren, die ein gemeinsames Glied enthalten, d. h. wenn die Gruppe $C_1 C_2 C_3$ in $C_1 C_2$ - und $C_2 C_3$ -zerfällt.

Bei der Zerlegung der deutschen Affrikaten in den Verbindungen [cv], [pf], [pfr] entstehen zweigliedrige Anlautstrukturen /ts:/sv/, /pf:/fl/, /pfr:/fr/, d. h. a) der dem deutschen Anlaut nicht charakteristische Strukturtyp TS- (/ts/, /pf/), b) die im System der Konsonantenverbindungen des deutschen Anlauts nicht vorhandene zweigliedrige Verbindung /sv/. Demzufolge wären die deutschen Affrikaten /c/ und /pf/ nicht als Realisierung der Phonemverbindungen, sondern als Monophoneme zu betrachten.

LITERATŪRA

- Adamus, 1967 – Adamus M. Phonemtheorie und das deutsche Phoneminventar. – Wrocław, 1967.
- Erben, 1967 – Erben J. Abriß der deutschen Grammatik. – Berlin, 1967, p. 2–18.
- Esser, 1960 – Esser W. M. Zum konsonantischen Element im deutschen Sprachlautkörper. – In: Wirkendes Wort, 1960, Bd 10, S. 68–78.
- Girdenis, 1971 – Girdenis A. Mažeikių tarmės fonologinės sistemos apžvalga. – Baltistica, 1971, t. 7 (1), p. 21–35.
- Girdenis, 1981 – Girdenis A. Fonologija. – V., 1981.
- Girdenis, 1981a – Girdenis A. Šiaurės zemačių fonemų dažnumai. – Kalbotyra, 1981, t. 32 (1), p. 15–37.
- Grosse, 1970 – Grosse R. Phonologie (Phonemtheorie, Phonematik). – In: Die deutsche Sprache. Leipzig, 1970, Bd 2, p. 791–813.
- Heike, 1972 – Heike G. Phonologie. – Stuttgart, 1972.
- Klötzer, 1953 – Klötzer J. Gestaltungsanalyse deutscher und englischer Stammwörter (ein Beitrag zur Phonologie beider Sprachen). – Lexis, 1953, N 3, p. 102–108.
- Meinhold, Stock, 1980 – Meinhold G., Stock E. Phonologie der deutschen Gegenwartssprache. – Leipzig, 1980.
- Menzerath, 1954 – Menzerath P. Architektonik des deutschen Wortschatzes. – Bonn–Hannover–Stuttgart, 1954.
- Morciniec, 1958 – Morciniec N. Zur phonologischen Wertung der deutschen Affrikaten und Diphthonge. – Zeitschrift für Phonetik, 1958, N 11, p. 49–61.
- Philipp, 1974 – Philipp M. Phonologie des Deutschen. – Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1974.
- Pilch, 1964 – Pilch H. Phonemtheorie. – Basel–New York, 1964.
- Rūķe-Draviņa, 1970 – Rūķe-Draviņa V. Initial Consonant Combinations in Lithuanian and Latvian. – In: Donum Balticum: To Professor Christian S. Stang. Stockholm, 1970, p. 429–440.
- Seiler, 1970 – Seiler H. Laut und Sinn – Zur Struktur der deutschen Einsilber. – In: Vorschläge für eine strukturelle Grammatik des Deutschen. Darmstadt, 1970, p. 414–428.
- Strimaitienė, 1974 – Strimaitienė M. Žodžio pradžios dviejų priebalsių junginiai anglų ir lietuvių kalbose. – Kalbotyra, 1974, t. 25 (1), p. 61–71.

Strimaitienė, 1976 – Strimaitienė M. Lietuvių kalbos priebalsių fonotaktika (lyginant su anglų). – V., 1976.

Strimaitienė, 1981 – Strimaitienė M. Lietuvių ir anglų priebalsių junginiai rišliuose tekstuose ir žodyne. – Kalbotyra, 1981, t. 32 (1), p. 85–106.

Šimkūnaitė, 1965 – Šimkūnaitė E. Lietuvių literatūrinės kalbos segmentinių fonemų dažnumas. – Kn.: XVIII studentų mokslinės konferencijos medžiaga. Istorija ir filologija. V., 1965, p. 5.

Ungeheuer, 1969 – Ungeheuer G. Das Phonemsystem der deutschen Hochlautung. – In: Siebs Deutsche Aussprache. Berlin, 1969, p. 27–72.

Werner, 1974 – Werner O. Probleme der Phonotaktik – diskutiert am Deutschen. – Jahrbuch für Internationale Germanistik. Athenäum, 1974, Bd 4, p. 41–75.

Wurzel, 1970 – Wurzel W. U. Studien zur deutschen Lautstruktur. – Berlin, 1970.

Зиндер, Строева, 1965 – Зиндер Л. Р., Строева Т. В. Историческая фонетика немецкого языка. – М.–Л., 1965.

Трубцкой, 1960 – Трубцкой Н. С. Основы фонологии. – М., 1960.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas

Vokiečių kalbos katedra

[teikta

1982 m. sausio 20 d.